

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ХVІІІ СТ.

Вадим Лук'яненко,
Заслужений архітектор України,
старший науковий співробітник
наукового відділу координації проектних робіт
та архітектурних досліджень
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

СТОВП'Є КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Дослідження оборонних споруд Києво-Печерської лаври включають в себе багато важливих аспектів, що вимагають серйозних археологічних та бібліографічних досліджень. Серед них є питання про конструкцію захисної стіни, яка згадується у давньоруських літописах під терміном *столпіє*. У статті вперше висувається гіпотеза про конструктивні особливості дерево-земляної стіни, яка була зведена навколо Печерського монастиря у 1073–1078 рр. Наведена реконструкція абсолютно вписується у висновок за результатами археологічних розкопок 2007 року.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, оборонні дерево-земляні стіни, *столпіє*.

Загальновідомо, що перша дерев'яна огорожа з'явилася навколо Печерського монастиря у 1073–1078 рр.: «А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили **стовп'ям**, і келій поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами. І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозався монастир Печерським» [1].

Який вигляд мала ця конструкція монастирської огорожі, достеменно невідомо. «Найпоширенішою є думка, що **столпіє** – це різновид частоколу (Ф. Ф. Ласковський, П. О. Раппорт. На думку інших фахівців, це була стіна з горизонтальних колод, кінці яких запазовано у невеликі зруби (М. П. Кучера)» [2, с. 42].

«Вероятно, именно частокол упоминается в русских летописях под термином **столпіє**... ..Даже в современных русских и украинских деревнях иногда еще употребляется ограда в виде частокола из заостренных сверху бревен, вполне идентичные, вероятно, по виду и устройству древним частоколам» [3, с. 119].

При застосуванні загострених угорі колод як основного будівельного елемента можна створити велику кількість різноманітних не лише за конструкцією, а й за функціональним призначенням споруд для огороження і захисту певних територій.

Але, як було зазначено, є й інша думка щодо конструкції стовп'я. Є навіть реконструкція цього варіанту (рис. 1). «Термін «*столпіє*» походить від давньоруського слова «*стовп*». Доведено, що по відношенню до поховальної споруди літописний термін «*стовп*» означає зруб. Судячи з етнографічних матеріалів «*столпіє*» складалось з невеличких за площею зрубів, розташованих на певній відстані, один від одного і в які були врубані кінці горизонтальних деревин, що утворювали стіну між цими зрубами.

Аналогічного типу конструкцію дослідив Б. О. Тимошук на городищі XI ст., біля с. Добринівці в Середньому Подністрів'ї. По периметру городища знаходилась оборонна стіна з горизонтальних деревин, які закріплювались в зрубних приміщеннях. Останні в нижній частині були заглиблені в ґрунт і мали призначення житл та ремісничих майстерень» [4, с. 80–81].

Реконструкція стовп'я, яку пропонує М. П. Кучера (рис. 1) має право на існування, але тільки як конструкція, що огороджує певну територію і не є оборонною. Сам М. П. Кучера зазначає: «Стіна-столпіє не становила серйозної перешкоди і не могла відігравати помітної ролі в оборонному будівництві» [4, с. 81].

Наведена споруда є зрубною. Підчас облоги, у разі пошкодження оборонних стін, захисники мають оперативно виконати ремонтні роботи. Ремонтні роботи зрубною конструкції виконати швидко абсолютно неможливо, оскільки для заміни пошкодженого вінця необхідно розібрати всі розташовані вище вінці по периметру споруди незалежно від того, тристінний це або чотиристінний зруб. На подібний ремонт може піти кілька діб.

На рис. 2 зображено огорожу з використанням чотиристінного зрубу, в якому дошки запазовано власне в зруб. У даному випадку для ремонту огорожі не треба розбирати всю конструкцію по периметру до пошкодженого рівня, а тільки на ділянці одного прясла. Тоді на ремонт буде витрачено небагато часу. А от у разі пошкодження вінця власне чотиристінного зрубу, для його ремонту (тобто заміни пошкодженого вінця) необхідно буде розібрати зруб і два прясла, які прилягають до нього з обох боків, до рівня вінця, котрий підлягає заміні. На ремонт зрубу тут піде стільки ж часу, скільки на ремонт огорожі, зображеної на рис. 1. Цю конструкцію можна значно посилити, якщо середину зрубу забити трамбованим ґрунтом.

Спираючись на матеріали археологічних досліджень у Києво-Печерському заповіднику у 2007 році [5], В. К. Козюба робить припущення: «Стовп'ям, можливо, називається окремий тип огорожі з вертикальних колод чи напівколод значної (2,5–3,0м) висоти, що вимагало заглиблення її основи до 1,5м. Археологічні дослідження огорож Печерського і Дмитрівського монастирів, здається, підтверджують подібне значення лексеми **столпіє**» [2, с. 49].

Розглянемо ще одне літописне свідчення про події, що сталися в Києві через двадцять років після спорудження стовп'я в Печерському монастирі: «І прийшли вони на монастир Печерський... .. і зняли крик навколо монастиря, і поставили два стяги перед воротами монастирськими. ... Безбожні ж сини Ізмаїлові **вирубали ворота монастиря** і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього **запалили вони храм святої владичиці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері**, які були зроблені на південь, і другі, що на північ, і вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, **підпалювали [олтарні] двері**, і зневажали бога і закон наш» [1].

В цьому уривку детально описані події того дня і руйнування, яких завдали половці Печерському монастирю у 1096 році. А от про ушкодження стовп'я, яке огорожувало монастир, немає жодного слова, хоч відомо, що напередодні: «У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, ..., до Києва, ..., і мало в город не ввігналися половці. І **запалили вони [села?] по піску довкола города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів і дерев'яний Германів**» [1]. З наведених уривків виходить, що половці підпалювали все, що може палати. А от стовп'є Печерського монастиря ні зруйнувати, ані підпалити «Безбожні сини Ізмаїлові» не змогли. Зрозуміло, що всі дерев'яні стіни мають одну загальну ваду: за певних погодних умов їх легко підпалити. Так чому ж огорожа Печерського монастиря лишилася неушкодженою під час набігу половців? Таке можливо, якщо, на відміну від інших, стовп'є Печерського монастиря було дерево-земляне, а не як «монастир Стефанів і **дерев'яний Германів**». Так, дерево-земляну оборону стіну (рис. 3) набагато складніше знищити вогнем, ніж дерев'яну будь-якої конструкції.

Для спорудження такої дерево-земляної стіни необхідно вирити дві паралельні траншеї. Їхні глибина і ширина визначаються в залежності від висоти колод, які будуть туди за-

копані. На висоті бойового ходу встановлюються горизонтальні зв'язки, які разом з прогонами, що з'єднані з ними, гасять розпір насипного ґрунту зсередини стіни на її бічні стінки.

Наведена реконструкція (рис. 3) абсолютно вписується у висновок за результатами археологічних розкопок 2007 року (рис. 4): *«Зважаючи на стратиграфічну ситуацію та історичний контекст ділянки, не виключено, що ґрунтові конструкції, виявлені під фундаментами лаврських мурів кінця XII ст., є рештками найдавнішого для Верхньої лаври будівельного горизонту, пов'язаного з початком освоєння монастирем літописної «гори» в останній чверті XI ст. Отже, скоріше за все, це сліди первинної монастирської огорожі («столпія») і воріт, згадуваних у літописі під 1096 р.»* [5, с. 11].

На рис. 4 позначені ями «4 – яма № 1; 5 – яма № 2», які насправді є паралельними траншеями, куди були закопані колоди від двох стінок стовп'я.

А чи могли «ігумен і братія» самотужки поставити келії, церкву і обгородити монастир стовп'ям? Звичайно ж могли, бо за тих часів кожен чоловік вмів тримати сокиру і міг збудувати (зрубати) п'ятистінок (тобто келію). До монастиря приходили люди звідусіль, різні за фахом і за віком. Кожен з братії був носієм традицій і будівельного досвіду спільноти з тієї місцевості, з якої він походив. Достатньо було мати одного фахівця по кожному напрямку, щоб очолити відповідне будівництво. На підтвердження цієї думки наводимо уривок з літописного свідчення, де мова йде про спорудження кам'яних мурів навколо Видубичів: *«... великий князь Рюрик, сильно постаравшись ... знайшов ото підхожого для діла й умільця серед своїх же приятелів... настановив його наглядачем богоугодному ділу і майстром непростим стіни... узявся він за споруду ретельно, ні од кого й підмоги не потребуючи, а сам за волею Христа долаючи [і] споминаючи господа, який глаголить: «Усе можливе віруючому»* [1].

Столп'є навколо Печерського монастиря було замінено на кам'яну стіну в останній чверті XII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

1. Літопис Руський за Іпатіївським списком / переклав Л. Махновець. – Київ: Дніпро, 1989.
2. Козюба В. К. Давньоруське «столпіе» за історико-лексичними та археологічними матеріалами. / В. К. Козюба // Археологія. – 2012. – №2.
3. Раппопорт П. А. Очерки по истории Русского военного зодчества X–XIII вв. / П. А. Раппопорт. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956.
4. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.
5. Балакін С. А. Археологічні дослідження у Києво-Печерському заповіднику в 2007 році / С. А. Балакін // Лаврський альманах. Випуск 20.

Рис. 1. Фінляндія. Росала. Музей вікінгів.

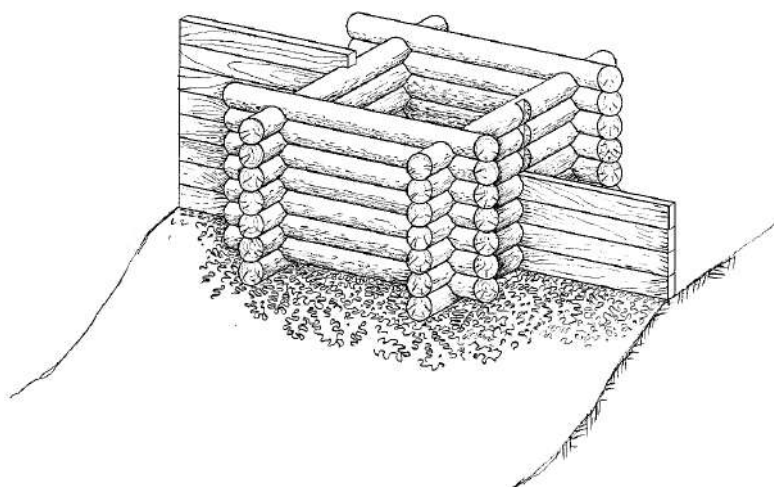
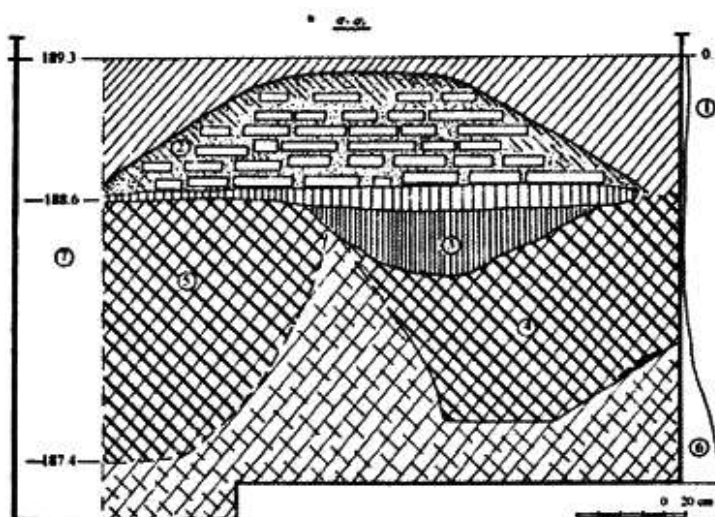
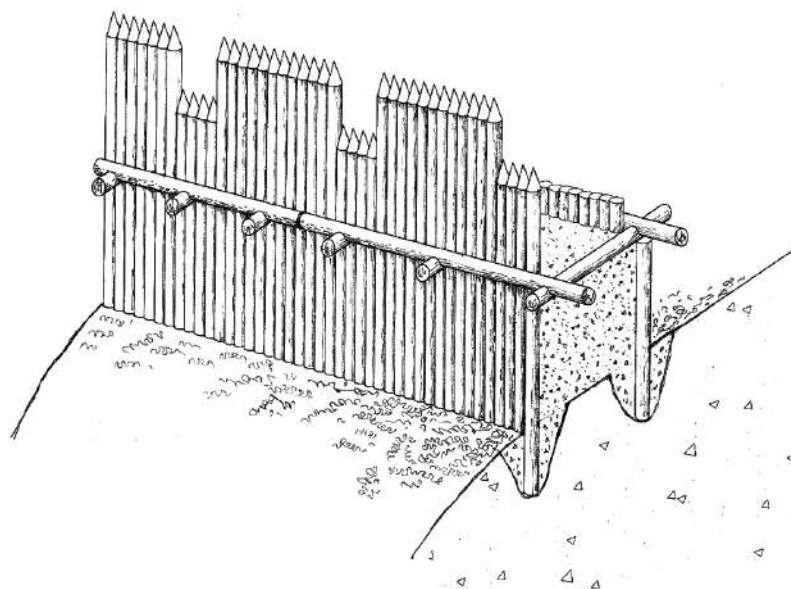

Рис. 2. Реконструкція огорожі з використанням чотиритінного зрубу.
Малюнок В. І. Лук'яненка.

Рис. 3. Реконструкція стовп'я у вигляді оборонної дерево-земляної стіни.
Вигляд з боку поля.
Малюнок В. І. Лук'яненка.

- Умовні позначення:
- 1 – мішаний гумусований ґрунт;
 - 2 – рештки лаврських мурів кінця XII ст.;
 - 3 – фундаменти мурів;
 - 4 – яма № 1; 5 – яма № 2;
 - 6 – мішаний слабо-гумусований лесовий ґрунт;
 - 7 – опалубка підземної споруди № 25

Рис. 4. Рештки лаврських мурів у профілі північної бровки траншеї [5, с. 11].
Археологічні дослідження біля Троїцької надбрамної церкви у 2007 році.